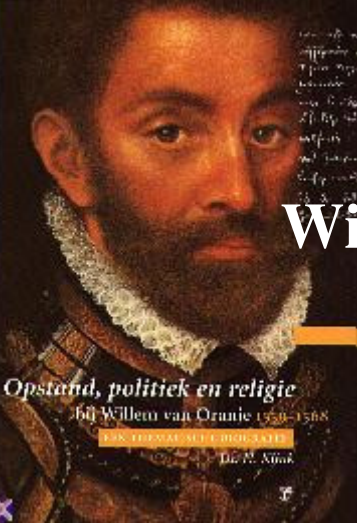

Willem van Oranje - geloof en verzet¹

– Jos Wienen –

Transparant 9.2 (1998) 4-9

Reeds vanaf het begin van de geschiedschrijving over de Nederandse Opstand is er een discussie over de vraag of deze opstand plaats vond omwille van de godsdienst of omwille van de vrijheid. Hoewel over het algemeen wel werd ingezien dat deze zaken niet tegenover elkaar gezet kunnen worden, maar met elkaar verbonden waren bleef er toch een duidelijk accentverschil tussen historici die de rol van het geloof benadrukten en historici die meer aandacht hadden voor het vrijheidsmotief. In de vorige en vooral de huidige eeuw is door het voortgaand onderzoek het beeld van de opstand vergruisd. Talloze factoren zijn in beeld gebracht en geanalyseerd. De Tachtigjarige Oorlog is verdeeld in diverse heel verschillende fases, de Opstand is uiteengevallen in verschillende opstanden die voortkwamen uit een samenvallen van crises op diverse terreinen. Deelgroepen met eigen bedoelingen en achtergronden werkten soms tegen elkaar in, soms versterkten ze elkaar en zo ontstond een beeld van grote gecompliceerdheid en dynamiek. Buitenlandse invloeden kwamen meer in beeld. De geloofsstrijd is zo geworden tot een van de vele factoren in een complexe werkelijkheid en voor een heroische strijd voor de vrijheid is al helemaal geen ruimte meer in een omgeving die wordt stuk geanalyseerd op deelbelangen.

Bij de verminderde aandacht en gevoeligheid voor de rol van godsdienstige motieven speelt ook de secularisatie een rol. Sommige historici hebben moeite de diepte en kmcht van religieuze motieven op hun waardete schatten. Dat is verlies. Daardoor wordt de historische werkelijkheid minder recht gedaan. De eerlijkheid gebied te zeggen dat de vermindering van betrokkenheid ook bepaalde blikvernauwingen heeft weggenomen. Zo is het onmiskenbaar dat tot in deze eeuw de protestantse en katholieke geschiedschrijving van de andere partij regelmatig een karikaturaal beeld gaf.

Nieuwe bronnen

Eind vorig jaar verscheen de dissertatie van dr. H. Klink, hervormd predikant te Hoornaar, getiteld *Opstand, politiek en religie bij Willem van Oranje 1559-1568*. Dit boek verdient in dit blad ruim de aandacht. Een theoloog, die in bronnen op zoek gaat naar de geboortepapieren van Nederland als protestantse natie. In een minutieus onderzoek van brieven en documenten verkent hij het denken van Vihllem van Oranje met betrekking tot het recht van verzet, godsdienst en tolerantie in deze cruciale periode. De periode waarin de onrust in de Nederlanden toenam, het voorspel van de Tachtigjarige Oorlog. Over deze periode gaat een groot deel van de meest uitvoerige biografie over Oranje van de Duitse historicus Rachfahl. Hij besteedde meer dan 1500 bladzijden aan deze jaren. Is er over deze uit en te na bestudeerde periode nog wel iets nieuws te zeggen?

Twee zaken maakten deze nieuwe benadering van deze belangrijke periode in onze geschiedenis mogelijk: het boek van professor Quentin Skinner uit Cambridge over de oorsprong van het moderne politieke denken in renaissance en reformatie (1978) en de inventarisatie van de briefwisseling van Willem van Oranje waar het Instituut voor

¹ N.a.v. H Klink, *Opstand, politiek en religie bij Willem van Oranje 1559-1568. Een thematische biografie* (Heerenveen: J.J. Groen en Zoon, 1997)

Nederlandse Geschiedenis in Den Haag al vele jaren mee bezig is. Terzijde zij opgemerkt dat het uiterst merkwaardig en betreurenswaardig is dat waar de volledige oorsprong van diverse Nederlanders (bv. Heinsius, Groen) in de monumentale uitgaven van de Rijks Geschiedkundige Publicatiën hun plaats vonden, de correspondentie van Oranje slechts op CD-rom uitgebracht zal worden.

Klinks analyse van Oranje tussen regering, oppositie en verzet

Klink heeft na een korte verkenning van de ontwikkeling van het verzetsrecht bij Luther en Calvijn en enkele van hun volgelingen, de brieven van Oranje onderzocht op de erin voorkomende benadering van (het recht van) verzet. Daarbij heeft hij oog voor de grote invloed die luthers en calvinistisch denken daarbij had. Oranje bepaalde zijn positie in een krachtenveld tussen lutherse familieleden en bondgenoten uit Duitsland met uitgesproken opvattingen over deze onderwerpen en de merendeels calvinistische protestanten in de Nederlanden.

Het is een spannende periode en om allerlei redenen een belangwekkend onderzoek. De uitslag van Oranjes worsteling met het recht van verzet en de daaruit voortvloeiende opstand hebben de verdere Nederlandse geschiedenis voor een belangrijk deel bepaald en gestempeld. Bovendien levert het onderzoek een nadere kennismaking op met de politieke opvattingen in lutherse en calvinistische kring in die periode.

De periode 1559 tot 1568 wordt door Klink geheel gezien vanuit het perspectief van Oranjes verzet tegen de godsdienstpolitiek van Philips II. De plannen van Philips om nieuwe bisdommen te vormen in de Nederlanden, mede met het oog op sterkere vervolging van de protestanten, riep bij Oranje vanaf het begin verzet op. Klink vermoedt dat het beroemde gesprek van Oranje met de Franse koning Hendrik II, waarin deze de gezamenlijke inzet van Philips en hem tegen het protestantisme ter sprake bracht, in verband gebracht kan worden met het bekend worden van de plannen voor nieuwe bisdommen. Vanaf dat moment zou Oranje oppositie voeren tegen de politiek van de koning. Vanaf het begin spitste het conflict zich volgens Klink dan ook toe op de geloofsvervolging, of, anders gezegd, op de vraag of er ruimte moest zijn voor protestantse gelovigen in de Nederlanden.

Van grote invloed was vervolgens het huwelijk van Oranje met de lutherse prinses Arma van Saksen. Haar oom was keurvorst van Saksen en haar grootvader landgraaf van Hessen. Deze twee waren de erkende leiders van de lutherse vorsten in Duitsland. Vanaf dit huwelijk bleef Oranje voortdurend in nauwe ver- [5]-binding met deze vorsten staan. Oranjes binnenlandse oppositie was verbonden met relaties met protestantse machten in Europa, met name de lutherse vorsten in Duitsland.

Situatie in de Nederlanden

In de Nederlanden zelf werd de situatie steeds meer op de spits gedreven door de harde opstelling van de koning aan de ene zijde en de steeds openlijker manifestatie van de calvinisten aan de andere. Oranje speelde een moeilijke dubbelrol: aan de ene kant was hij als stadhouder en lid van de Raad van State deel van de regering, aan de andere kant was hij nauw betrokken bij de oppositie tegen het regeringsbeleid.

Oranje lijkt al heel vroeg de mogelijkheid van openlijk verzet tegen de koning en zijn politiek onder ogen te hebben gezien. Maar daarbij bleef hij wel de voorzichtige en realistische politicus. Hij bleef zo lang mogelijk op twee borden tegelijk spelen. Als adviseur van de regering speelde hij zijn kritische rol en daarnaast bouwde hij aan een krachtige alliantie tegen de regering. Hij zag daarbij alleen kans van slagen in een brede beweging van zowel lutheranen als calvinisten met de Nederlandse adel en de staten en ondersteund door de Duits-lutherse vorsten. Hij hoopte door de calvinisten de Confessie van Augsburg te laten tekenen de Duitse religievrede van Augsburg (die naast het katholicisme ook de confessie van

Augsburg toestond, waarbij de vorst overigens voor zijn land de keus maakte) op de een of andere manier ook een rol te laten spelen in de Nederlanden.

Deze eenheid bleek niet te bereiken: de lutheranen en calvinisten waren niet tot eenheid te brengen. De calvinisten weigerden de Augsburgse Confessie te aanvaarden en de lutheranen weigerden samenwerking met de calvinisten. Veel edelen waren wel te porren voor verzet tegen de inquisitie en de Spaans georiënteerde politiek van Philips, maar voelden weinig voor samenwerking met de calvinisten. De calvinisten van hun kant waren verdeeld. Een deel zocht met Oranje naar een gematigde opstelling, anderen wezen het recht op verzet principieel van de hand en weer anderen gingen na iedere concessie van de andere partij weer een stap verder, waardoor de confrontatie niet meer te vermijden was.

Oranje stond onder grote druk om de leiding van gewapend verzet op zich te nemen. Toch heeft hij dat tot 1568 niet gedaan. Aan zijn voorwaarden was niet voldaan. De steun van met name August van Saksen bleef uit. In 1568 veranderde het beeld, Hoewel met name Saksen afzijdig bleef nam Oranje toen wel de wapens op. Oranjes geloofsleven had zich verdiept, hij zag steeds minder in de voortdurende aarzelende lutherse vorsten en vond aansluiting bij de vastberaden calvinisten, met name in de Palts. Daarnaast vonden de harde onderdrukking door Alva, het verzoek van de calvinisten om hun verdediger te zijn en de samenwerking met de Franse hugenoten volgens Klink motieven om nu daadwerkelijk in verzet te komen. In diverse propagandastukken uit 1568 motiveert Oranje zijn verzet: het ging niet om rebellie, maar om legitiem verzet tegen een politiek die het land naar de ondergang voerde, een tiramnie in de Nederlanden vestigde en de ware verkondiging van het evangelie verbood. Klink legt met name op dit laatste de grootste nadruk.

Bijdrage van Klink

In zijn conclusie stelt Klink dat het calvinisme Oranje de meest uitgebalanceerde en legitieme argumentatie voor het recht van opstand bood. Oranje zag steeds meer in de vestiging van de nieuwe evangelische leer een waarborg voor handhaving van Orde en rust. Hij ontdekte de staatsvormende kracht van de ware prediking van het Woord. Klink sluit zich aan bij degenen die benadrukken dat de calvinisten in de 16^e eeuw een conservatief getint verzet voorstonden. Men pretendeerde niet iets nieuws te brengen, maar land en volk te beschermen tegen een regering die haar bevoegdheden te buiten ging, nieuwigheden invoerde en de rechten van het land met voeten trad. Reeds Groen meende daarom dat er een onoverbrugbare kloof bestond tussen het revolutionaire denken van de Franse Revolutie en het verzet van de Nederlandse Opstand op basis van de oude rechtsverhoudingen.

Het boek van Klink, waarvan het bovenstaande een korte samenvatting is, voegt met name op twee punten iets toe aan ons beeld van Oranje en de Nederlandse Opstand. In de eerste plaats wordt door Klink betoogd dat al vanaf 1559 bij Oranje het verzet tegen de religiepolitiek van Philips II een wezenlijke rol speelde in zijn opvattingen en handelen. In de tweede plaats wordt een beter beeld geschapen van Oranjes contacten met de lutherse vorsten in Duitsland, zijn contacten met de calvinisten in de Nederlanden en zijn pogingen om lutheranen en calvinisten te bewegen tot samenwerking in het verzet tegen de godsdienstpolitiek van Philips II. Bovendien illustreert deze studie nog eens hoe vasthoudend Oranje was in het werken aan zijn plannen. Ondanks vele teleurstellingen, omdat lutheranen en calvinisten niet op een lijn te krijgen waren bleef hij proberen om ze tot samenwerking te bewegen en bleef hij werken aan betrokkenheid van de Duitse lutheranen bij het conflict in de Nederlanden.

Deze bijdrage aan de kennis van Oranje en de Nederlandse Opstand is zeer waardevol. Klink is erin geslaagd zich sterk te concentreren op de bovengenoemde aspecten en daardoor een beter beeld te geven van Oranjes motivatie en strategie in het verzet tegen Philips' godsdienstpolitiek. Dat is een verdienste. Door de concentratie blijft echter ook veel buiten

beschouwing. Voor een reële waardering van de hier thematisch uitgelichte elementen van Oranjes biografie, zou het noodzakelijk zijn ook andere elementen in ogenschouw te nemen. Ik denk bijvoorbeeld aan de opvattingen en positie van de gematigde katholieken. Ook als Klink gelijk heeft dat Oranje al jaren voor 1567 in feite protestants was en dacht, blijft het waar dat er in de Nederlanden een linke groep opposanten was, waarvan het katholicisme nooit in twijfel is getrokken. Ook bij die groepen was er verzet tegen de strenge inquisitiepolitiek van de koning. Klink geeft in zijn boek aan dat Oranje het strijden voor de vrijheden en voor de religie meer en meer in één perspectief heeft gezien. Hij verwijst dan naar een citaat uit een brief van Lodewijk van Nassau en Hoogstraten, bij wie zich een zelfde proces zou hebben voltrokken. Zij schrijven aan hun oude medestander Megen, die de troepen van Alva aanvoert een brief; die eindigt als volgt: “Prians te Créateur vous illuminer par son Saint-Esprit, en vous ostant le masere, que puissiez veoir ce que vous comple tant pour vostre honneur que le salut de vostre ame.” (blz. 3 12) Van Hoogstraten wordt echter aangenomen dat hij tot zijn dood katholiek is gebleven.

Bij Klink blijft de positie van de zogenaamde middengroepen eigenlijk buiten beeld. Ook de positie van de hoge adel, waar Orange deel van uitmaakte, en de opvattingen onder stedelijke magistraten komen niet expliciet aan de orde. Wie waren buiten lutheranen en calvinisten Oranjes medestanders en bondgenoten? In hoeverre weerspiegelen de argumenten uit Oranjes geschriften van 1568 ook opvattingen over privileges en recht van verzet, die in bredere kring aanhang hadden? De conclusie van Klink dat het calvinisme Oranje de meest uitgebalanceerde en legitieme argumentatie voor het recht van opstand bood, acht ik bepaald nog niet bewezen. Was Oranjes argumentatie specifiek calvinistisch? Was de calvinistische benadering zelf zo uniek? En hoe kun je verdisconteren dat Oranje onmiskenbaar probeerde vershillende doelgroepen aan te spreken: lutherse vorsten, calvinisten, maar bijvoorbeeld ook edelen, stadsbestuurders en kooplieden?

Theorie en praktijk

In dit boek gaat het met name om de ontwikkeling van Oranjes positie met betrekking tot openlijk verzet tegen de koning en zijn politiek. Klink laat allerlei opvattingen zien en brengt ze in verband met de situatie waarbinnen ze ontstonden. Daarbij doet zich wel telkens de vraag voor naar de verhouding tussen theorie en praktijk als het gaat om de ontwikkeling van het recht van verzet. Ik heb mij regelmatig afgevraagd in hoeverre de opvattingen over het recht van verzet bepalend waren voor de beslissing om in verzet te komen. Lag het soms niet eerder andersom? Theorie en praktijk waren in zo'n bijzondere wisselwerking aanwezig, dat het lastig is uit te maken of het beginsel leidend was of de politieke praktijk volgde.

De Duitse vorsten

In het eerste hoofdstuk laat Klink zien hoe Luther oorspronkelijk iedere vorm van verzet tegen de overheid afwees. Kerk en staat waren volkomen gescheiden en verzet tegen de overheid was uitgesloten. In de loop van de ontwikkelingen in Duitsland toen de voortgang van de reformatie afhankelijk was van het weerstaan van de keizer, veranderde Luther van opvatting. Hoewel Klink opmerkt dat het niet in Luthers karakter lag om een redenering te accepteren uit opportunisme, veranderde Luthers opvatting ingrijpend toen dat nodig was voor de bescherming van de Reformatie.

Klink meent op grond van Luthers karakter dat zijn veranderingen geen opportunisme geweest kan zijn, maar een gevolg van zijn innerlijke overtuiging dat de argumenten voor een recht van verzet die hem werden voorgehouden juist en rechtvaardig waren: als de overheid zich tegen het recht in aan iemand vergrijpt heeft deze het recht om zich te verdedigen, omdat de overheid in deze situatie als privépersoon handelt (privaatrechtelijke argumentatie). Later accepteerde Luther ook het natuurrechtelijk argument: het was een natuurlijk recht om je te

mogen verdedigen als de overheid haar bevoegdheden te buiten ging. Tenslotte meende hij dat de keurvorsten ook deel van de overheidsmacht zijn en daarom recht en plicht hebben desnoods een despotische keizer te weerstaan.

De Duitse lutherse vorsten hebben in de jaren daarna zich diverse keren met geweld gekeerd tegen de keizer. Er was blijkbaar geen gebrek aan legitimatie om in verzet te komen tegen de overheid. Daarbij zagen de lutherse vorsten ook geen problemen in bondgenootschappen met andere vijanden van de keizer, waar-[7]-onder de katholieke koning van Frankrijk de voornaamste was. Maurits van Saksen bijvoorbeeld, wiens dochter later Oranje zou huwen, leverde de Duitse steden Toul, Metz en Verdun uit aan Frankrijk in ruil voor steun tegen de keizer.

Een uitvoerige verwoording van een luthers verzetsrecht werd in 1550 opgesteld naar aanleiding van het verzet van de stad Maagdenburg tegen de keizer. De predikant Flacius Illyricus speelde daarbij een rol. Lagere overheden hadden het recht zich te verzetten als de hogere overheid met geweld het katholicisme weer wilden invoeren. Eén van hun argumenten was dat een overheid die Gods dienares behoort te zijn, maar evident het goede vervolgt, niet meer gezien kan worden als door God ingesteld. Op grond van het natuurrecht mag een vorst die zich vergrijpt aan de natuurlijke rechtsorde weerstaan worden. Veel meer mag dus een vorst die zich vergrijpt aan Gods eer en de zaligheid der zielen worden weerstaan (blz.38-39).

Politiek evenwicht

In de jaren van het voorspel was er in Duitsland een evenwicht bereikt met een religievrede die katholieke en lutherse vorsten in het Duitse Rijk de mogelijkheid bood in hun eigen landen hun eigen godsdienst op te leggen. Wie dat niet wilde accepteren kon vertrekken. De aarzeling van Saksen en Hessen om Oranje in de jaren '60 echt te steunen heeft alles te maken met hun eigen positie. Zij waren zeer geïnteresseerd in Oranjes informatie over Frankrijk en de Nederlanden omdat zij daarin bedreigingen zagen voor hun eigen positie. Maar van een openlijke oorlog wilden zij niets weten. Het zou de wankelende vrede in het Duitse Rijk verbreken. De aarzeling over het verzetsrecht en de verschillen met de calvinisten waren slechts twee van de redenen om Oranje uiteindelijk te laten vallen. Hoe weinig Oranje uiteindelijk aan hen had, blijkt wel uit hun houding in 1567 en 1568. August van Saksen weigerde Oranje te ontvangen en Willem van Hessen schreef dat hij pas na lang aarzelen naar het doopfeest van Maurits van Nassau gegaan is, omdat hij benauwd was met Oranje geassocieerd te worden.

De Hessische historicus Demandt schrijft over hem dat hij een geleerde schuw van daden had, een politiek besluiteloze natuur, die wel goed wist te adviseren maar minder tot zelfstandig handelen kwam. 'Landgraf Wilhelm IV befand sich dabei in veilliger Übereinstimmung mit den übrigen lutherischen Fürsten der nachreformatorischen Generation, ja er gilt in seiner betriebsamen Angst und gottesfürchtigen Ohnmacht geradezu als Musterbild für viele von ihnen'.²

De Finse historicus E.I. Kouri die een studie wijdde aan de pogingen in de late jaren 1560 een protestants bondgenootschap tot stand te brengen, analyseerde de verschillende motieven van de diverse vorsten. Hij concludeerde dat het vooral de zorg voor de vrede in het Duitse Rijk en hun eigen veiligheid was die hen leidde. Hij concludeert dat het voornamelijk te danken was aan de gematigde politiek van vorsten als August van Saksen dat in het keizerrijk interne vrede bewaard bleef van de vrede van Augsburg tot het uitbreken van de Dertigjarige Oorlog.³

² K.E. Demandt., *Geschichte des Landes Hessen* (Kassel und Basel 1972) 239.

³ E.I. Kouri, *England and the attempts to form a protestant alliance in the late 1560s: A case study in European diplomacy* (Helsinki 1981) 198.

Rol van theologen

Dat theologische verschillen een rol speelden is evident, maar het blijft moeilijk uit te maken wat doorslaggevend was. De Duitse vorsten zelf zagen een te sterke betrokkenheid van theologen bij onderhandelingen over protestantse bondgenootschappen als een groot risico. Kouri schrijft: 'It had been a condition from the beginning that the theologians were to be excluded from the alliance negotiations, since the princes wanted no more of the *rabies theologorum* – especially of the disputes between the Melanchthonians of Electoral Saxony and the gnesio lutherans of Ducal Saxony.'⁴ In dat verband noemt Kouri uitdrukkelijk de zojuist genoemde Flacius Illyricus. Deze felle lutheraan bracht in 1550 toen het om een lutherse stad ging precies onder woorden waarom verzet geoorloofd was. In 1567 als Luthers predikant in Antwerpen verzette hij zich tegen een recht van opstand, waarschijnlijk uit afkeer van het calvinisme. In 1569 bleek deze gnesiolutheraan ook niets te moeten hebben van August van Saksen, die hij zag als een crypto-calvinist. Klink spreekt in verband met zijn standpunt van opportunisme en weezin tegen het calvinisme (blz. 259).

De vraag blijft of de lutherse verzetsopvatting nu de reden was van de aarzeling bij lutherse vorsten om gewapend verzet te steunen, of dat hun aarzeling [8] om daadwerkelijk bij de strijd betrokken te raken hun negatieve opvattingen over het recht van verzet tegenover Oranje verklaren.

De houding van de calvinistische keurvorst van de Palts doet weer vermoeden dat de godsdienstige richting toch een grote rol speelde. Hij ontzag zich niet om uitgebreide steun te geven aan de hugenoten en Oranje. Overigens kan daarbij naast geloofsverwantschap en geloofsgedrevenheid ook meegespeeld hebben dat de Palts als calvinistisch land eigenlijk buiten de bepalingen van de religievrede van Augsburg viel en gevaarlijk dicht bij Frankrijk en de Nederlanden lag.

Klink gaat uitgebreid in op de contacten van Oranje met de Duitse vorsten. Het is interessant nader te onderzoeken hoe dat bij de andere Nederlandse edelen lag. Zo was de graaf van Egmond bijvoorbeeld een zwagervan keurvorst Frederik van de Palts. Hoome, Van den Bergh, Brederode, Mansfelt en Culemborg waren gehuwd met vrouwen uit Duitsland, van lutherse familie.

De Nederlandse calvinisten

Klink gaat in zijn boek ook in op het denken van Calvijn over het recht van verzet. Calvijn heet daarover een sober en consistent standpunt gehad. Hij sloot aan bij het gegroeide recht en achtte het denkbaar dat lagere overheidspersonen, waarbij hij voor Frankrijk uitdrukkelijk de staten (vergadering van de drie standen: adel, geestelijkheid en steden) opperde, een roeping van godswege hebben om het volk te beschermen tegen tirannie.

Klink laat zien dat de volgelingen van Calvijn op zeer uiteenlopende wijze met het verzetsrecht zijn omgegaan. Sommigen wezen ieder recht van verzet af. Anderen bleven dicht bij de opvatting van Calvijn: verzet is alleen geoorloofd onder leiding van de hoogste edelen of de staten. Weer anderen waren veel radicaler. Zij betoogden dat het geoorloofd was een goddeloze koning af te zetten. Verzet was noodzakelijk als de koning zich niet gedroeg als dienaar van God. Ook de Nederlandse calvinisten dachten verschillend over het recht van verzet. Bovendien ontwikkelden hun ideeën zich ook in de loop van de jaren '60. In 1561 schreef Guido de Brès in zijn aanbiedingsbrief voor Philips II bij de Nederlandse Geloofsbelijdenis dat de calvinisten zeer trouwe onderdanen waren, die de koning gehoorzaamden als dienaar Gods. Alleen konden zij niet anders dan God dienen zoals Hij het wil en als dat verboden is zouden zij geduldig alle straffen dragen, tot de verbrandingsdood toe. De gedachte aan opstand kwam zelfs niet bij hen op, al waren zij met velen. De koning moet de

---

⁴ Ibid., 166.

waarheid weten opdat hij de dwalingen zal bestrijden en de ten onrechte vervolgd zal beschermen.⁵

In de geloofsbelijdenis zelf die zeer nauw aansluit bij de *Confessio Gallicana*, waar Calvijn zelf een grote invloed op heeft gehad, werd in artikel 36 over de overheid gesproken. Behalve dat de overheid de ongebondenheid der mensenmoestbedwingen en ewoor moest zorgen dat alles met orde toegaat, moet de overheid ook waken over de godsdienst en de valse godsdienst uitroeien, opdat God door ieder geëerd en gediend wordt, zoals Hij in zqn Woord gebied. De onderdaan moet de overheid eren en gehoorzamen in alle dingen die niet strijden tegen Gods woord. Uitdrukkelijk worden de wederdopers en andere oproerige mensen verworpen. Het is interessant dat in de *Confessio Gallicana* wordt gesteld dat de overheid gehoorzaamd moet worden, ook als zij niet gelovig is,⁶ terwijl dat in de Nederlandse geloofsbelijdenis die de Franse overigens op de voet volgt, wordt weggelaten.

In de aanbiedingsbrieven wordt wel een gehele onderwerping aan de overheid aangegeven, maar vanwaar dan deze weglating? Heeft De Brès dit punt misschien weggelaten, omdat hij bekend was met de opvattingen van de Engelse calvinisten Ponet en Goodman? Zij hadden in de periode van vervolging in Engeland onder Mary Tudor (de vrouw van Philips II) betoogd dat de overheid Gods dienares behoort te wezen. Wanneer de overheid zich niet zo gedraagt dan is verzet geoorloofd. De Brès was in 1556 in Frankfurt toen Ponet daar zijn boek publiceerde en hij was in 1558 in Genève toen Goodman daar zijn ideeën formuleerde.⁷

Was De Brès in 1561 nog tegenstander van ongehoorzaamheid aan de overheid, in 1566/67 was hij betrokken bij het gewapend verzet in Valenciennes. Ook hier is de situatie sterk bepalend voor de opstelling. Tussen 1561 en 1567 was er nogal wat gebeurd. En mogelijk kan een rol gespeeld hebben dat in 1567 de steun van de edelen (lagere magistraten) aanwezig leek. Klink maakt duidelijk dat in het calvinistische kamp de opvattingen verschilden, maar dat de lijn van Calvijn over het verzetsrecht van de lagere magistraten toch een telkens weerkerend gegeven was. In de Nederlanden gingen veel calvinisten in de praktijk verder. Hun radicalisme was juist vaak een factor waardoor de hoge adel en de staten van steun aan hun zaak werden teruggehouden. Maar toen het op strijd aankwam, bleek dat de calvinis-[9]-tische opvattingen een goede basis boden voor de formulering van het verzetsrecht. Of die overigens sterk verschilden van de argumentaties die lutheranen in Duitsland eerder en katholieken in Frankrijk later ontwikkelden met betrekking tot dit onderwerp, vraag ik me wel af.

Medelijden

Over de diepere motieven van Oranje is door de loop der eeuwen heel wat gespeculeerd. Hem werd grenzeloze eierzucht verweten, machiavellistische politiek, conservatisme. Hij werd een geloofsheld voor de een, een huichelaar voor de ander. Klink sluit zich aan bij degenen die als sleutel voor Oranjes houding en opvattingen het begrip medelijden gebruiken. Naar mijn mening heeft hij daarin gelijk. Bij alle veranderingen en aarzelingen is het steeds een terugkerende trek dat hij een aikeer had van geweld en met name van bloedige vervolgingen van mensen wier grootste misdaad was dat zij volgens hun overtuiging wilden leven. Terecht legt Klink hierop grote nadruk. Hij betoogt dat dit begrip medelijden niet zozeer een humanistische als wel een christelijke, reformatorische achtergrond heeit. Van daaruit trekt hij ook lijnen naar de tolerantie van Oranje.

⁵ . J.N. Bakhuizen van den Brink, red., *De Nederlandse belijdenisgeschriften in authentieke teksten met inleiding en tekstvergelijkingen* (Amsterdam 1976) 62-69

⁶ Ibidem, 142. 'encores qu'ilz fussent infideles'.

⁷ Q. Skinner, *The foundations of modern political thought. The age of the Reformation* (Cambridge 1979) 221-230

Juist op dit punt heb ik overigens de indruk dat hij wat te krampachtig probeert aan te tonen dat dit in lijn is met de gematigde opvattingen van sommige calvinisten. Het zou uit het calvinisme voortvloeien dat de neerwerping van de valse godsdienst bestaat uit de zorg voor de ware verkondiging voor het evangelie. Op dit punt heb ik de indruk dat Klink wat al te makkelijk de opvattingen van enkele gematigde calvinisten voor het voetlicht plaatst. De geschiedenis van de opstand laat zien dat de gereformeerde kerk vaak stond voor een onverdraagzaamheid die de zaak van de opstand schaadde.

Er is nog een tweede punt waarop gewezen moet worden in verband met Oranjes tolerantie, Dat is zijn beroep op het geweten. Het is opvallend dat Oranje bij allerlei gelegenheden aangeeft dat zijn geweten hem een bepaalde richting uit drijft. Maar het respect voor het geweten gaat zover dat hij principieel opkomt voor de vrijheid van godsdienst omdat ieder volgens eigen geweten God moet kunnen dienen. Dwang is in godsdienstzaken uit den boze. Het leidt slechts tot huichelarij. “Cognoistre Dieu est img don especial du Saint Esprit.”⁸ Dat het geloof een gave Gods is, dat sluit geheel aan bij de opvattingen van Calvijn. Maar de conclusie die Oranje daaraan verbond wijkt toch wel duidelijk van die van Calvijn af. In het theocratisch denken in de lijn van Calvijn blijft de tolerantie een kwetsbaar punt. Het is zeker niet de minste bijdrage van Oranje geweest dat hij praktisch-principieel is opgekomen voor tolerantie als het gaat om de geloofsovertuiging van mensen, Dat was voor hem niet een kwestie van onverschilligheid, maar van diepe overtuiging. Dat heeft hij tegen onverdraagzame katholieken en protestanten verdedigd, Oranjcs argumenten worden ook aangetroffen bij bijbelse humanisten als Castellio en bij mensen zoals Coomhert. Maar Klink laat zien dat ook in de zestiende eeuw een aantal vooraanstaande calvinisten (zoals Wret, Coligny en Junius) deze benadering deelde.

Een stimulerend boek

Klink geeft met zijn studie een stimulans voor verdere discussie. Teveel blijft onderbelicht om te spreken van een nieuw beeld van de ontwikkeling van Oranje naar verzet. Maar er wordt veel materiaal aangedragen voor datbeeld. De Hoornaarse predikant maakt met name in zijn conclusies veel duidelijk over zijn benadering van de Nederlandse geschiedenis. Dat spoort niet overal met het gangbare beeld. De discussie daarover is in het boek zelf (uiteraard) slechts zeer ter zijde aan de orde. Wellicht dienen zich daarvoor nog andere gelegenheden aan.

Op een interessant punt wil ik terzijde nog wijzen. In de studie komt uitvoerig de poging van Willem van Oranje om de calvinisten de Augsburgse Confessie te laten tekenen aan de orde. Het was een hopeloze omdememing om deze twee protestantse groepen samen op weg te laten gaan. Het is hier niet de plek om in te gaan op het hedendaagse Samen op Weg proces van lutheranen en calvinisten (hervormden en gereformeerden). Juist ds. Klink heeft zich als lid van de synode van de Hervormde Kerk geschaard bij de meest principiële tegenstanders van dit proces. Hij moet bij het schrijven aan deze studie vast wel eens gedacht hebben hoe actueel de geschiedenis is. Tegelijk blijf ik nieuwsgierig hoe hij in het licht van de huidige situatie aankijkt tegen de weigering van lutheranen en calvinisten om in Oranjes tijd samen de strijd in te gaan.

© Transparant / Jos Wienen (1998)

---

⁸ H.A.Enno van Gelder, ‘De godsdienst van prins Willem van Oranje’ in: *Van beeldenstorm tot pacificatie* (Amsterdam-Brussel 1964) 109.